

نگاه منظرین به حمام عمومی، عناصر و کارکردهای آن

مهدی باصولی*

دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۷/۳/۲۲

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۷/۱۰/۱۹

چکیده | حمام عمومی از جمله فضاهای مهم در ساختار شهر محسوب می‌شود. این فضا در دهه‌های اخیر نقشی مهم در فضای فرهنگی اجتماعی ایران ایفا کرده است. مکانی با خصوصیات معماری منحصر به فرد که کارکردهای متفاوتی را در زندگی ایرانیان داشته است. به‌گونه‌ای که در بررسی آن نمی‌توان صرفاً به فضای کالبدی فارغ از معنا و مفهوم آن فضاها نگاه کرد و این در واقع ضرورت نگاه منظرین به حمام عمومی را آشکار می‌سازد. حمام به عنوان یکی از عناصر شهر، علاوه بر کارکردهای طبیعی خود در بهداشت و نظافت، کارکردهای متفاوتی در ساختار جامعه و نقش مهمی در ارتباطات اجتماعی داشته است. در این مقاله که با روش توصیفی-تحلیلی ارائه شده و ابزار جمع‌آوری اطلاعات آن، کتابخانه‌ای بوده است، به اجزاء مختلف حمام و کارکردهای اجتماعی آن پرداخته شده است. سعی بر آن است که با نگاهی منظرین، برخی دیگر از دلایل رونق حمام در ایران مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی | حمام عمومی، نگاه منظرین، کارکرد.

مقدمه | منظر گونه‌های دیگر از مکان و محصول تعامل انسان و محیط در فضاهای بیرونی است. منظر دارای ماهیت مکان و محصول تجربه انسان در فضا است؛ اما فضای منظر با فضای معماری تفاوت دارد. در طول تاریخ، تعامل انسان و محیط، به دست جامعه و در چارچوب اقتضائات طبیعی و تاریخی، منظر را پدید آورده است. منظر خودبه‌خود پدید نمی‌آید. انسان با همه پیچیدگی‌های ذهنی خود، در فرایندی رفت و برگشتی با طبیعت و محیط، از آنها اخذ و در آنها رخنه می‌کند. رنگ مشترک طبیعت و تاریخ در منظر پیداست. مکان پدیده فیزیکی معنوی است که حاصل تجربه انسان در جایی و محصول تاریخ است. ماده و معنا دو صفت قابل تشخیص مکان اما غیرقابل تفکیک هستند. منظر شهر ادراک شهروندان از شهر است که از خلال نمادهای آن به دست می‌آید. وابستگی فهم منظر به سابقه حضور در شهر، موجب می‌شود تا لایه‌های مختلفی برای منظر تشخیص داده شود (منصوری، ۱۳۸۹). منظر هم یک

محیط اجتماعی مکانی و هم یک تصویر فرهنگی است؛ می‌توان گفت رسانه‌ای است که درون تفکرات مادی و خیال‌پردازانه جوامع مختلف لانه کرده و مجسم می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۹). در ساختار شهر، عناصر مختلفی وجود دارند که هر کدام کارکردهای تعریف‌شده‌ای برای جامعه داشته‌اند. فضای جمعی به‌عنوان یکی از عناصر تشکیل‌دهنده منظر شهر، امکان ایجاد خاطره جمعی را فراهم می‌کند. به‌بیان دیگر فضاهای شهری بستر مشترکی هستند که مردم فعالیت‌های کارکردی خود و مراسم خود را در آن انجام می‌دهند. فضای جمعی به سبب خصوصیات نمادین خود و وقوع حوادث جاری در آن هویت‌مند شده و یادآور خاطرات فردی در ذهن فرد و جامعه می‌شود. ظرفیت‌های نهفته در فضای جمعی، آن را به مکان گردهمایی، دادوستد، تفریح و سرگرمی تبدیل می‌کند که دارای عناصر تقویت‌کننده خاطرات و هویت جمعی است (قوام‌پور، ۱۳۸۹). استحمام هر چند پاسخ مشترک همه ایرانیان به مقوله پاکیزگی بوده است، اما از آنجا که با باورها و فرهنگ بومی مردم پیوندی عمیق داشته، مجموعه به هم پیوسته‌ای از رفتارها، آداب و رسوم را تشکیل

* mehdi.basouli@gmail.com

شماره تماس: ۰۹۱۳۱۵۴۵۰۹۰

حمام در جهان اسلام توسعه زیادی پیدا کرد و قسمت مهمی از مجموعه‌های شهری و روستایی شد و کاربری‌های متفاوتی از لحاظ پزشکی، نظافت، اجتماعی، قرنطینه، برگزاری مراسم و غیره را به خود اختصاص داد. به گونه‌ای که تعداد حمام‌های عمومی حتی از تعداد مساجد پیشی گرفت (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹). با توجه به کارکردهای متفاوت حمام، متخصصان مختلف اعم از شعرا، پزشکان، فقها، نقاشان، معماران، صنعت‌گران و ... در ساختار حمام اعمال نظر کرده و باعث پیشرفت، توسعه و عظمت آن شدند (کیانی، ۱۳۶۶). مهم‌ترین دلایل پیدایش و رونق حمام عمومی عبارت بود از:

- تأکید آیین‌های مختلف بر تمیزی، طهارت و شستشو
- عدم تمکن و توان مالی اکثر مردم برای ساخت حمام‌های خصوصی در خانه
- درآمد و سود قابل توجه حمام‌های عمومی
- ضرورت وجود حمام عمومی در نزدیکی اماکن مقدس (مهجور، ۱۳۸۲).

محل استقرار حمام‌های عمومی

حمام در کنار بازار، خانه و آب‌انبار، یکی از چهار عنصر اصلی شهر ایرانی به حساب می‌آمد. حمام‌ها را در داخل زمین و در گودی قرار می‌دادند؛ به گونه‌ای که بام برخی از حمام‌ها حدود یک و نیم متر از سطح کوچه ارتفاع داشت. این شگرد علاوه بر آنکه امکان سوارشدن آب قنات به حمام را فراهم می‌کند، تبادل حرارتی داخل حمام و فضای خارج آن را در زمستان و تابستان به حداقل می‌رساند. در واقع خاک همچون عایق حرارتی عمل می‌کرد. همچنین قرار گرفتن بنا در دل زمین مقاومت آن را در برابر زلزله افزایش می‌داد (اکبری، لاله و شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۰). مکان ایجاد حمام با توجه به تأمین منبع تأمین آب بهداشتی، خروج فاضلاب و نحوه استفاده و کارکرد آن صورت می‌پذیرفت (یاوری، ۱۳۸۸). در بررسی‌های به عمل آمده، حمام در یکی از محل‌های زیر مستقر بوده است:

- کنار بازار: در اطراف راسته‌بازارها، یک یا چند حمام ساخته می‌شد (محرابی، ۱۳۸۲ و پاپلی یزدی، ۱۳۸۸).
- میان محله: محلات و روستاها هر کدام یک یا چند حمام داشتند (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸).
- کنار کاروان‌سرا: در کنار هر دروازه معمولاً کاروان‌سرای ایجاد می‌شد که در کنار آن حمام هم در نظر گرفته می‌شد (کیانی، ۱۳۸۶).
- کنار مراکز مذهبی: با توجه به اهمیت تطهیر قبل از اعمال مذهبی، در نزدیکی اغلب مراکز مذهبی به خصوص مساجد، حمام ساخته می‌شد. این امر به حدی اهمیت داشت که تعداد حمام هر شهر را با مساجد آن مرتبط بود (عثمان، ۱۳۷۶).
- کنار گذر اصلی: حمام‌ها از جمله ابنیه مهم شهری بوده‌اند که در کنار گذرهای اصلی واقع شده‌اند (قبادیان، ۱۳۸۲).

می‌داده و برخلاف امروز تنها در شستشوی بدن از آلودگی‌ها خلاصه نمی‌شده است (ملایی توانی و غلام‌پور، ۱۳۹۳). بر همین اساس حمام عمومی یکی از مهم‌ترین فضاهای جمعی در ساختار شهری بوده است. این مکان علاوه بر کارکرد اصلی خود که محلی برای پاکیزگی بوده است، کارکردهای دیگری نیز در اجتماع داشته است. کارکردهایی که لزوماً به واسطه ساختار فیزیکی آن شکل نگرفته و بیشتر به سبب وجوه معنایی آن حاصل شده است. به گونه‌ای که می‌توان ادعا کرد حمام عمومی این قابلیت را دارد که به عنوان یک منظر در نظر گرفته شود. در صورتی که این ادعا تأیید شود، حمام عمومی علاوه بر کالبد، جنبه‌هایی دیگری هم دارد که باید در مدیریت گردشگری مد نظر قرار گیرد. بر همین اساس، کارکردهای حمام عمومی با رویکردی منظرین در جامعه شهری ایران قدیم مورد بررسی قرار گرفته است. به منظور دستیابی به اطلاعات مختلف در زمینه کارکردهای حمام، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و شیوه جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است.

حمام در ایران

ایرانیان از دیرباز اهمیت و احترام فوق‌العاده‌ای برای آب قائل بوده‌اند. به گونه‌ای که مورخان معروفی مانند هردوت و آگاتریاس هم به این موضوع اشاره کرده‌اند (سروشیان، ۱۳۷۶). گذشته از احترام به آب، تطهیر و غسل برای حضور در مراسم مذهبی، جایگاه خاصی در بین ایرانیان دارد (رهبر، ۱۳۷۴). مهردینان برای برگزاری مراسم مذهبی خود باید به مدت سه روز و سه شب در فواصل معین غسل کنند تا برای حضور در مراسم دینی آماده شوند (رضی، ۱۳۷۱). اهمیت آب در آئین مهر به حدی است که باید مهرابه‌ها (محل عبادت) در محلی قرار گیرند که آبی روان از کنار آن بگذرد یا در کنار چشمه‌سار باشد. در آئین مزدیسنا پاکی جسم و روان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و از آن به نام اشویی نام برده شده است. پیروان این آیین برای دور کردن آلودگی و گناه همواره شستشو می‌کردند و معابدی برای فرشته پاسدار آب، آناهیتا، ساخته بودند (مهجور، ۱۳۸۲). در آیین زردشتیان نیز پاکی جسم و توأم شدن آن با پاکی روح و روان از اهمیت زیادی برخوردار است (سروشیان، ۱۳۷۶).

ایده ساخت حمام به عنوان ضرورتی مذهبی به وسیله مهردینان ایرانی مهاجر، به اروپا رفته، در آنجا با نبوغ معماران و سرمایه ثروتمندان رومی درآمیخته و به صورت حمام‌های عمومی درآمد و در نهایت در زمان قباد به ایران می‌آید (طبسی و جعفرپور، ۱۳۸۶). بنابر شواهد تاریخی ساخت حمام‌های عمومی از زمان هخامنشیان و به خصوص در دوره ساسانیان در ایران رایج بوده است (پیگولفسکایا، ۱۳۶۷). توجه خاص اسلام به تمیزی و طهارت که مقدمه بسیاری از اعمال است، از یک سو و عدم توان و امکان ساخت جایگاهی برای استحمام در منزل برای عامه مردم، از سوی دیگر، ساخت حمام‌های عمومی در قلمرو اسلامی رواج یافت (پاپادوپولو، ۱۳۶۸).

عناصر حمام

و سید الماسی، ۱۳۸۷). آنچه در چال حوض اتفاق می‌افتاد، فعالیتی خارج از چرخه استحمام بود. هر کس که به بازی و شنا تمایل داشت، به چال حوض می‌رفت. وجود پله‌هایی در دیواره‌های چال حوض، فضایی برای نشستن کودکان مهیا می‌کرده است (حق پرست، ۱۳۸۸). فضای داخل گرم‌خانه به چند قسمت جهت کیسه‌کشی، لیف زنی، خزینه‌ها تقسیم می‌شد و قسمتی هم به رگ‌زدن و حجامت اختصاص داشت. خزینه‌ها در حمام کامل شامل آب گرم، آب سرد و آب ولرم بوده‌اند (محرابی، ۱۳۸۲). در گرم‌خانه به لحاظ رطوبت و دما به سه فضا تقسیم می‌شده است. در گرم‌خانه اول مزاج آن سرد و تر بوده و برابر خلط بلغم در بدن طراحی می‌شده است. در این فضا مشتریان لنگ بسته و برای ورود به فضای گرم آماده می‌شدند. گرم‌خانه دوم فضای اصلی حمام و محل کیسه‌کشی و زدودن چرک بوده است. مزاج این خانه گرم و تر بوده و برابر خلط خون در بدن طراحی می‌شده است؛ و در نهایت گرم‌ترین فضای حمام که فضایی گرم و خشک بوده و برابر خلط صفرا در بدن طراحی می‌شده است (رضوی برقی، ۱۳۸۸).

کارکردهای حمام عمومی

حمام‌های عمومی علاوه بر عملکرد تطهیر و نظافت، دارای جایگاه ویژه‌ای در آداب و رسوم، آیین‌ها، مناسک و سایر ابعاد فرهنگی اجتماعی جامعه ایران بودند؛ به گونه‌ای که این فضای مهم کارکردی در جامعه، نه فقط محلی برای استحمام، بلکه مکانی برای استمرار روابط اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بوده است (درووایل، ۱۳۶۴). حمام محل گردهم‌آیی اقشار مختلف اجتماعی فارغ از جایگاه افراد در جامعه بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۱). برخی از کارکردهای حمام در جامعه ایرانی، به تفصیل شرح داده شده است.

درمان و معالجه

برخی ساخت حمام را به بقراط، پزشک نامور یونانی نسبت داده‌اند و علت آن را مراجعه بیماران به او می‌دانند که دچار گرفتگی و بیچیدگی عصب شده بودند. بقراط آنها را در گودالی از آب گرم قرار می‌داد تا اندک‌اندک عصب به حال طبیعی درآید و بهبود حاصل شود (ابن اخوه، ۱۳۶۰). توصیه به حمام در آثار بسیاری از دانشمندان و طبیبان مانند زکریای رازی، ابن‌سینا، محمدکاظم گیلانی، محمدکریم‌خان کرمانی و ابن‌بطلان بغدادی مشاهده می‌شود (اکبری، لاله و شجاعی اصفهانی، ۱۳۹۰ و سید الماسی و سید الماسی، ۱۳۸۷). بیماری امیرمنصور سامانی و طبابت محمدبن زکریای رازی که در حمام به سرانجام رسیده است، نمونه‌ای از عملکرد درمانی حمام بوده است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷). حمام در بهبود برخی بیماری‌ها از جمله دردهای رماتیسمی و مفصلی بسیار مؤثر بوده و برخی از روش‌های معالجه طب سنتی، مانند فصد و حجامت، در حمام انجام می‌شده است (شهری، ۱۳۵۷). از طرفی نتیجه حمام، بازشدن منافذ پوست و تعریق بوده است. حمام به سبب هوایش باعث گرمی بدن و به سبب

حمام‌ها از سه قسمت اصلی بینه، میان‌در و گرم‌خانه تشکیل می‌شوند که علاوه بر برآوردن نیازهای عملکردی خود، پاسخ‌گویی فعالیت‌های جانبی دیگری نیز بوده‌اند (ابن اخوه، ۱۳۶۰). علاوه بر این سه قسمت، بر اساس بزرگ یا کوچک بودن و کارکرد اجتماعی حمام، فضاهای دیگری مانند تون، خزینه، آبریزگاه، نمازخانه، محل اصلاح و آرایش، چال حوض و غیره وجود داشته است. دسترسی به آب، حفظ دما و جد کردن فضاهای مختلف (پاک و ناپاک) سه شرط اصلی ایجاد فضای پیچیده و متفاوت با سایر بناها در حمام است (رشید نجفی، ۱۳۸۹). این بناها به گونه‌ای از یکدیگر تفکیک شده‌اند که دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم و از خطر بیماری فرد به دلیل ورود به فضای با دمای متفاوت پیش‌گیری شود (کیانی، ۱۳۶۶). فضاهای حمام علاوه بر کارکرد معماری، براساس چهار طبع اصلی طب کهن بنا نهاده شده است؛ گرم، سرد، خشک و تر. علم قدیم بر نظام هستی‌شناسی استوار بوده است که در آن، جهان مادی را متشکل از عناصر اربعه می‌دانسته‌اند و سلامت تن آدمی را نیز در گرو تعادل اخلاط اربعه می‌شمردند. ابن‌سینا معتقد بود بنای حمام مانند طبیعت آدمی است که شامل چهار عنصر (هوا، آتش، خاک و آب) و اخلاط (بلغم، صفرا، سودا و خون) و روح (انسانی، حیوانی و طبیعی) است. بنابراین هر یک از عناصر حمام متناسب با یکی از اخلاط فوق ساخته شده است (رضوی برقی، ۱۳۸۸).

• **بینه یا سرپینه:** محلی برای رخت‌کن و آماده‌شدن برای استحمام یا خروج از حمام بوده است. در اطراف فضای میانی بینه، سکوها یا غرفه‌هایی برای استراحت یا نشستن مراجعان قرار داشته است (ابن اخوه، ۱۳۶۰). بینه مهم‌ترین و زیباترین فضای حمام بوده است؛ فضایی وسیع و پرتزئین با گنبدی بزرگ و حوضی در میان آن. سرپینه جایی بوده که دخل حمام در آنجا قرار داشت و معمولاً در قسمتی از بینه، سلمانی کار می‌کرده است (محرابی، ۱۳۸۲ و پاپلی یزدی، ۱۳۸۸). در این بخش تصاویر مختلف مانند جوانان و نوجوانان و زنان، یا داستان‌های مختلف شاهنامه و اساطیری یا نقوش حیوانی مانند شیر، گاو، اژدها، کبوتر یا نقوش گیاهی مانند گل، بوته، سرو، صنوبر و انگور بر دیوارها خودنمایی می‌کرده است (مخلص، ۱۳۸۲). نورپردازی منظم بینه و تزیینات اطراف آن، حوض‌ها و فواره‌های آن، به همراه آوای آب اثر آرام‌بخش آن را دوچندان می‌کرده‌اند (حق پرست، ۱۳۸۸). بینه سرد و خشک بوده و برابر خلط سودا در بدن طراحی شده است (رضوی برقی، ۱۳۸۸).

• **میان‌در:** فضای بین بینه و گرم‌خانه بوده که با پیچ‌وخم بسیار طراحی می‌شده است، تا انتقال حرارت و رطوبت بین این دو فضا به حداقل برسد (محمد مرادی و اختر کاوان، ۱۳۸۷).

• **گرم‌خانه:** فضای اصلی حمام برای شست‌وشو و تطهیر بدن بوده است (حق پرست، ۱۳۸۸). این فضا هوایی گرم و مرطوب داشت. استخری به نام چال حوض در میان آن بود که آب آن بیشتر سرد بوده و تابستان‌ها برای شنا از آن استفاده می‌شده است (سید الماسی

انجام امور مذهبی

حمام کردن و فرهنگ استحمام همواره ارتباط تنگاتنگی با اعتقادات دینی مردم داشته است. استحمام پاسخ مستقیمی به برخی نیازهای شرعی مردم بوده است؛ تا جایی که حتی ساعات کار حمام متناسب با این نیازها تعریف می‌شده است (ملایی توانی و غلام‌پور، ۱۳۹۳).

اطلاع‌رسانی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای حمام اطلاع‌رسانی اخبار در سطح جامعه بوده است. حمام علاوه بر آنکه محلی برای شستشوی بدن، درمان و حجامت بوده، مکانی برای گفتگو و تبادل نظر و خبر هم بوده است (رضوی برقی، ۱۳۸۴). اطلاع‌رسانی حمام‌های محله در سطح محله بود. حمام‌هایی که در بازار وجود داشتند با توجه به جایگاه بازار از نظر ارتباطی فراتر از حمام‌های محلی بودند و دایره ارتباطی‌شان در سطح شهر تعریف می‌شد. حمام‌هایی که در نقاط مسافرپذیر (کنار کاروان‌سراها) واقع شده بودند، فراتر رفته و اطلاعات شهرها و روستاهای دور و نزدیک درون آن‌ها مبادله می‌شد (پیرنیا، ۱۳۸۱). در واقع حمام‌های عمومی نقش رسانه داشته و یکی از کانون‌های پخش اخبار بوده‌اند (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸ و دروویل، ۱۳۶۴)، (تصویر ۱).

آبش موجب افزایش رطوبت بدن می‌شده است (ناصرالحکما، ۱۳۸۷). در حدیثی از امام رضا آمده است، حمام سود بزرگی است که اعتدال آرد و تن را پاک کند و چرک را ببرد و پی و رگ را نرم کند، اندام‌های بزرگ را نیرو دهد، فضول را آب کند و عفونت را از بین ببرد (صوفیان و دعاگو، ۱۳۸۸).

گذراندن اوقات فراغت

در بنای حمام‌ها، علاوه بر مقصود اصلی که نظافت بدن است، امکانات مورد نیاز برای نشاط طبع، انبساط، نزهت، فصاحت خاطر، طراوت، نشاط و تفریح نیز در نظر گرفته می‌شده است (همایی، ۱۳۸۴). مثلاً با توجه به وجود چال‌حوض برخی از افراد در تابستان برای شنا و تفریح به حمام می‌رفته‌اند (سید الماسی و سید الماسی، ۱۳۸۷). به‌علاوه حمام فضایی برای جمع‌شدن افراد بوده است که علاوه بر تطهیر بتوانند در کنار هم بنشینند. برای نشستن سعی شده، امکانات مناسبی مهیا شود تا اوقات به نحو خوشایندی سپری شود؛ به‌گونه‌ای که در گوشه‌ای از سربینه هم محوطه‌ای دلنشین موسوم به سرچاق کشی بوده است. این فضا قهوه‌خانه حمام به شمار آمده و علاوه بر چای و نوشیدنی، قلیان ارائه می‌شده است. علاوه بر آن، در بینه خوراکی‌هایی مانند آب‌آلو و زردآلو در تابستان و لبو و آب لبو در زمستان وجود داشته که مشتریان از آن استفاده می‌کردند.

تصویر ۱: حمام قاجار. مأخذ: <http://mydorna.com>

ریاضت و خلوت‌نشینی

است. آداب و سنن حمام به نوعی برای فرهنگ‌سازی این مفهوم طراحی شده بود. به‌عنوان مثال اگر کسی به حمام وارد می‌شد، به‌رسم ادب و تواضع نسبت به افراد بزرگ‌تر که در حمام بودند، یک سطل از خزینه آب برمی‌داشت و بر سر آن بزرگ‌تر می‌ریخت (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸ و قاسم‌خانی، ۱۳۹۰). یا زنگی که در بالای سر استاد حمامی وجود داشته و به‌محض ورود پهلوانان پیش کسوت و سردارانی که در جنگ‌ها فتوحی نمایان کرده بودند، نواخته می‌شد. چنان‌که همه اهل حمام از ورود مردی دلاور و نام‌آور آگاه می‌شدند و این افتخار حس دلیری و مردانگی را در جوانان برمی‌انگیخت و آنها را به ورزش و پهلوانی و خدمت به کشور تشویق می‌کرد (همایی، ۱۳۸۴)، (تصویر ۲).

دیدن دوستان و خویشان

حمام‌ها امکان این را ایجاد می‌کردند که اقوام و دوستان و هم‌محله‌ای‌ها یکدیگر را ببینند و از اوضاع هم‌باخبر شوند. به‌گونه‌ای که حمام‌ها میعادگاه مردم محله بوده و کمتر کسی به حمام محله‌ای دیگر می‌رفته است (روح‌الامینی، ۱۳۸۶).

برگزاری مراسم

حمام نقش به‌سزایی در بسیاری از مراسم و آیین‌های مذهبی و ملی داشته است. قبل از هر عید حمام‌ها شلوغ می‌شدند (قبادی، ۱۳۸۶). به‌علاوه قسمتی از یا تمام برخی از مراسم در حمام برگزار می‌شده است (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۲). به‌عنوان مثال حمام زایمان که برای مادر، نوزاد و همراهانشان برگزار می‌شد و

خلوت‌نشینی و ریاضت از آداب عرفا و صوفیان بوده است. آنان به دلایل مختلف مانند رفع موانع از رسیدن به حق و دست‌یابی به کشف و شهود، به این کار مبادرت می‌کردند (سجادی، ۱۳۸۳). حمام از مکان‌هایی بود که برخی از عرفا برای خلوت‌نشینی و ریاضت به آنجا می‌رفتند. بیشتر آنها در تون حمام که فضایی کثیف، دلگیر، بدبو و خلوت بود به ریاضت می‌نشستند و در نتیجه آن به فتوحات و گشایش باطنی نائل می‌شدند. به‌عنوان مثال مولانا بیشتر اوقات خود را برای ریاضت و خلوت در حمام به ویژه در خزینه و تون آن می‌گذراند. این ریاضت‌ها، سه، هفت و گاه تا چهل روز ادامه داشت (سید الماسی و سید الماسی، ۱۳۸۷ و افلاکی، ۱۳۷۵).

آشنایی

حمام‌ها مکان‌های بوده‌اند که همه افراد جامعه از هر قشر و طبقه اجتماعی در آنها حضور می‌یافتند. بنابراین شبکه‌های اجتماعی گسترده‌ای در آنها شکل می‌گرفت و نقطه شروعی برای بسیاری از آشنایی‌ها و رفاقت‌ها بوده است. این امر به حدی گسترده‌گی داشته که به‌عنوان مثال دیدن دختر و خواستگاری برای ازدواج در حمام صورت می‌پذیرفت. حمام مرکز رفاقت‌ها، پیمان‌بستن‌ها و دوستی‌ها بوده است (سجادی، ۱۳۸۲ و پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸).

ترویج پهلوانی و فتوت

حمام نقش رسانه را نیز ایفا می‌کرده است. یکی از کارکردهای این رسانه ترویج فرهنگ پهلوانی و مردانگی در بین جوانان بوده

تصویر ۲: زورخانه سنتی امام علی (ع) در حمام تاریخی ششناو تفرش. مأخذ: <http://tafresh1404>

آموزش

با توجه به حضور اقشار گوناگون جامعه و گروه‌های مختلف سنی در حمام، این محل محیط بسیار مناسبی برای آموزش بوده است. به عنوان مثال مردم در حین شست‌وشو شیوه‌های سلوک اجتماعی و مردم‌داری، مسائل شرعی و غیره را به فرزندان خود آموزش می‌دادند (پاپلی‌یزدی، ۱۳۸۸)؛ عرفاً حمام را مجالی برای همراهی با عامه مردم می‌دانستند تا از این طریق بتوانند تأثیرگذاری سخنان خود را در سطح مردم کوچه و خیابان افزایش دهند. به گونه‌ای که بیان مفاهیم متعالی انسانی، دینی و عرفانی در قالب الفاظ ساده و عامه‌فهم، به دور از تشریفات صورت می‌پذیرفته است (طیسی، ۱۳۹۰). علاوه بر آن با توجه به آن که حمام رفتن به درازا می‌کشید، عالمان از آن محل برای پرسش و پاسخ به مریدان استفاده می‌کردند (روح‌الامینی، ۱۳۸۶).

برخورد فرهنگ‌ها

حمام مکانی مهم برای برخورد فرهنگ‌ها بوده است (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰ و حق‌پرست، ۱۳۸۸). این امر به‌خصوص در حمام‌هایی که در کنار کاروان‌سراها ایجاد می‌شدند، بیشتر نمایان بود. مردم با فرهنگ‌های مختلف در این حمام‌ها در کنار هم قرار می‌گرفتند و تعامل آن‌ها با یکدیگر سبب انتقال فرهنگ‌های مختلف می‌شده است.

همراه با شادمانی بود. حمام عافیتی که پس از بهبودی کامل و به شکرانه سلامت و زدودن کامل بیماری انجام می‌شد. حمام تشریف که هنگام عزیمت به سفرهای زیارتی یا دیدار بزرگان برگزار می‌شد. حمام توبه و استغفار، حمام عروسی و مراسم حنابندان نیز از جمله مراسم مهم در رابطه با حمام بوده‌اند (حق‌پرست، ۱۳۸۸ و جاوید، ۱۳۸۲). در شهرهایی که قمه‌زنی رواج داشت، قمه‌زن‌ها نزدیک ظهر عاشورا و پس از قمه‌زدن به‌طور دسته‌جمعی وارد حمامی می‌شدند که از پیش برای آنها آماده شده بود.

پایگاه ارتباطات اجتماعی

علاوه بر آنکه عمل مشخص استحمام در حمام‌ها انجام می‌پذیرفت، این فضاها یک پایگاه اجتماعی مهم نیز به شمار می‌آمدند (رمضانی، ۱۳۸۴). حمام محل جمع‌شدن افراد مختلف بوده است (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹). برای استحمام افراد باید جامه از تن بیرون آرند و برهنه شوند. بنابراین همه در صحن حمام یکسان بوده و لباس و پوشاکی که معرف موقعیت و منزلت اجتماعی باشد بر تن کسی نبوده است (روح‌الامینی، ۱۳۸۶). بنابراین افراد در جایگاهی یکسان قرار می‌گرفتند و به گونه‌ای تداعی روز محشر را داشته است. نداشتن لباس در حمام زمینه‌ساز ارتباطاتی خالی از تکلف بود (تصویر ۳).

تصویر ۳: حمام نوبر تبریز. مأخذ: <http://tabrizwalkingtours.com>

آشتی

بررسی و جمع‌بندی

حمام عمومی فضایی پرکاربرد در شهر ایرانی بوده است. خصوصیات فیزیکی این حمام به‌گونه‌ای منحصر به فرد بوده و به‌گونه‌ای بر مبنای تفکرات، آیین‌ها و سنت‌های رایج در ایران قدیم بنا نهاده شده است. به‌گونه‌ای که ساختار فیزیکی آن متأثر از باورهای مردم ایران بوده است. حمام علاوه بر کالبد فیزیکی، جنبه معنایی نیز داشته است. با توجه به مرور کارکردهای ذکر شده، مشخص است که حمام عمومی یکی از فضاهای جمعی مهم در ساختار شهر ایرانی محسوب می‌شود. مکانی که علاوه بر اجرای مأموریت ایجابی خود برای استحمام و پاکیزگی، ظرفیت فوق‌العاده‌ای در به‌وجود آمدن فضایی اجتماعی، فرهنگی و حتی تجاری داشته است. محلی برای گردهم آمدن افراد جامعه بدون قید و بندهای طبقاتی که محدودکننده ارتباط بوده و امکان دیدن آشنایان، خانواده و سایر افراد میسر می‌شده است.

حمام عمومی نقشی مهم در اطلاع‌رسانی درون‌شهری و بین‌شهری داشته است. ساختار حمام و عناصر کالبدی آن به‌گونه‌ای طراحی شده بودند تا همچون یک رسانه بتوانند تأثیرپذیری این مفهوم را غنا بخشند. ارتباط اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی مهم‌ترین نیاز برای بسط فرهنگ در ایران قدیم بوده است. برای تحقق این نیاز، حمام عمومی به عنوان محلی با کارکردهای چندگانه،

برخی اوقات برای مراسم آشتی به حمام می‌رفته‌اند (روح‌الامینی، ۱۳۸۶). هنگامی که قهر دو نفر به آشتی تبدیل می‌شد، به حمام می‌رفتند تا همان‌گونه که تن و بدن خود را تطهیر می‌کنند، کینه‌ها را از روح بزایند.

تعادل بخشی به ارتباطات خانوادگی

حمام مرکز تعادل ارتباط خانوادگی بود. اگر اختلافی در خانواده‌ای وجود داشت، آثار این امر در حمام مشخص می‌شد و برای علاج آن چاره‌اندیشی می‌شد (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸).

برگزاری جلسات، گفتگو

حمام یکی از مکان‌های مهم برای گفتگو و برگزاری جلسات و نشست‌های مختلف بود. ریش سفیدان در این محل جمع شده و برای مسائل مختلف تصمیم‌گیری می‌کردند (همان). نشست‌های اقتصادی در حمام شکل می‌گرفت و افراد در حین و یا بعد از استحمام فعالیت اقتصادی خود را در حمام ادامه می‌دادند.

اصلاح سر و صورت، ازالۀ موهای زائد بدن

اصلاح و نظافت در حمام صورت می‌پذیرفته است (قبادی، ۱۳۸۶). به‌گونه‌ای که یکی از کارکردهای مهم حمام اصلاح و تراشیدن سر و صورت، ازالۀ موهای سر و صورت، آرایش، حنا بستن، خضاب ریش و سدر گرفتن بوده است. قسمتی از بینه و گرم‌خانه به انجام این امور اختصاص داشته است (یزدان‌پرست لاریجانی، ۱۳۸۷)، (تصویر ۴).

تصویر ۴: حمام تاریخی چهارفصل اراک. مأخذ: <http://turism.tarikhema.org>

مدنظر قرار می‌گیرد، ساختار فیزیکی حمام و معرفی بخش‌های آن و کارکردهای هر بخش هست. تمامی نمودهای معرفی مکان نیز در این راستا تهیه شده‌اند. این در حالی است که با مرور برخی کاربردهای ارائه شده در این مقاله می‌توان بازدیدکننده را با جنبه‌های دیگر این فضای مهم آشنا ساخت. این مهم می‌تواند در بروشورها، تابلوهای راهنما و توضیحات راهنمایان تور، متجلی شود. مهم آنکه بسیاری از کارکردهای قبلی حمام به واسطه تغییرات فناوری و فرهنگ، قابلیت خود را از دست داده است. این امر می‌تواند برای بازدیدکننده حمام جذاب باشد که چگونه در ایام قدیم، ساختارهای شهری مانند حمام، کارکردهای رسانه‌ای و غیره را به خوبی بر عهده داشته است. آگاهی بازدیدکننده از کارکردهای دیگر حمام عمومی، برداشت او را از بازدید تغییر داده و حس متفاوتی را در او ایجاد خواهد کرد. این امر در حقیقت تجلی نگاه منظرین به حمام است.

به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز برخورد فرهنگ‌ها تلقی می‌شده است. وجود حمام در نقاط مختلف شهر از یک‌سو و الزام‌های آئینی-مذهبی برای استفاده از این مکان، به توسعه این امر کمک کرده است. به‌گونه‌ای که حمام رفتن صرفاً یک عملکرد شخصی برای زدودن آلودگی از بدن تلقی نشده و به‌نوعی حضور در جامعه و عملکردی اجتماعی تعریف شده است. با این نگاه، حمام عمومی پدیده‌ای عینی - ذهنی بوده که محصول تعامل انسان با محیط خود است.

نگاه منظرین به حمام عمومی کمتر مورد توجه دست‌اندرکاران ابنیه تاریخی قرار گرفته است. در بسیاری از شهرهای تاریخی ایران، در حال حاضر حمام‌های قدیمی بازسازی شده‌اند و با کاربری موزه، چاپخانه، رستوران و غیره مورد بازدید گردشگران داخلی و خارجی قرار می‌گیرند (تصویر ۵). نکته مهم آنکه اغلب آنچه در این بازدیدها

تصویر ۵: حمام تاریخی حاج داداش زنجان. مأخذ: <http://www.citypedia.ir>

- ابن اخوه، محمد ابن محمد. (۱۳۶۰). *آئین شهرداری در قرن هفتم هجری*. ترجمه: جعفر شعار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افلاکی، احمد. (۱۳۷۵). *مناقب‌العارفین*. تصحیح تحسین یازجی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- اکبری، پریوش. لاله، هایده و شجاعی‌اصفهانی، علی. (۱۳۹۰). *حمام حاج میرحسین قزوین، گرمابه‌ای از اوایل دوره قاجار*. *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، ۳(۲): ۱۹۳-۲۱۹.
- پاپادوپولو، الکساندر. (۱۳۶۸). *معماری اسلامی*. ترجمه حشمت جزنی. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین. (۱۳۸۸). *شازده حمام*. مشهد: انتشارات پاپلی.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۱). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- پیگولفسکایا، نینا ویکتورینا. (۱۳۶۷). *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- جاوید، هوشنگ. (۱۳۸۲). *موسیقی و حمام*. کتاب ماه هنر، (۵۷) و (۵۸): ۴۴-۴۷.
- حبیبی، امین. (۱۳۸۹). *منظر راهی برای شناخت جهان*. *مجله منظر*، ۲(۱۲): ۴۰-۴۵.
- حق‌پرست، رحیم. (۱۳۸۸). *صوفی در گرمابه*. *فصل‌نامه هنر*، (۷۹): ۱۷۴.
- دروویل، گاسپار. (۱۳۶۴). *سفر در ایران*. ترجمه: منوچهر اعتمادمقدم. تهران: انتشارات شبانویز.
- رشیدنجفی، عطیه. (۱۳۸۹). *بررسی موقعیت و وضعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز*. *صفه*، ۲۰(۵۱): ۶۱-۷۴.
- رضوی برقی، سیدحسین. (۱۳۸۸). *معماری در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه*. *گلستان هنر*، (۱۵): ۶۴-۷۰.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۱). *آئین مهر، میتراثیسم، آئین اسرار، مراسم دینی*. تهران: بهجت.
- رضانی، وحیده. (۱۳۸۴). *بررسی وضعیت معماری در ایران با تأکید بر مفهوم و کاربری بناها*. *تاریخ پژوهی*، ۷(۲۲) و (۲۳): ۱۲۵-۱۴۳.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۸۶). *حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز*. تهران: اطلاعات.
- رهبر، مهدی. (۱۳۷۴). *نیایشگاه صائبین در جنوب شوشتر*. *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- سجادی، سیدجعفر. (۱۳۸۳). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. تهران: انتشارات طهوری.
- سجادی، علی محمد. (۱۳۸۲). *حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی*. *مطالعات ایرانی*، ۲(۴): ۷۵-۹۸.
- سروشیان، جمشیدسروش. (۱۳۷۶). *آب، گرمابه و پاکیزگی نزد زرتشتیان ایران*. تهران: نشر ماکان.
- سیدالماسی، پروانه و سیدالماسی، پرستو. (۱۳۸۷). *جایگاه گرمابه در اندیشه، آثار و زندگی مولانا*. *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۴(۱۳): ۷۷-۹۴.
- شهری، جعفر. (۱۳۵۷). *تهران قدیم*. جلد اول. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صوفیان، مسعود و دعاگو، منصوره. (۱۳۸۸). *آشنایی با طب تلفیقی از طب سنتی و اسلامی*. اولین همایش علمی و پژوهشی طب‌الرضا، مشهد.
- طبسی، محسن و جعفرپور، محمدرضا. (۱۳۸۶). *تأثیر معماری گرمابه‌های ایران بر حمام‌های اسلامی فلسطین*. *دو فصلنامه مدرس هنر*، ۲(۱۰): ۶۵-۷۴.
- طبسی، محسن. (۱۳۹۰). *بازشناسی نقش و جایگاه گرمابه‌ها در عرفان ایرانی*. *مجله تخصصی زبان و ادبیات فارسی*، (۳۱): ۵۵-۷۳.
- عثمان، محمد عبدالستار. (۱۳۷۶). *مدینه اسلامی*. ترجمه: علی چراغی. تهران: امیرکبیر.
- فخاری تهرانی، فرهاد. (۱۳۷۹). *حمام در نظرگاه زمان*. *صفه*، (۳۰) ۱۰: ۹۴-۱۰۵.
- قاسم‌خانی، حکمت. (۱۳۹۰). *گرمابه، میراثی کهن*. قابل دسترس در: <http://jamejamonline.ir/online/670909600610657615> (تاریخ دسترسی: ۲۳ مرداد ۱۳۹۷).
- قبادی، علیرضا. (۱۳۸۶). *نوروز همدانی*. *فرهنگ مردم ایران*، (۱۱): ۲۱-۳۶.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۲). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قوام‌پور، انسیه. (۱۳۸۹). *خاطره جمعی، بررسی نسبت خاطره تاریخی از فضا با موفقیت آن*. *مجله منظر*، ۲(۱۱): ۷۶-۷۷.
- کریمیان‌سردشتی، نادر. (۱۳۸۲). *کتاب‌شناسی حمام*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۶). *معماری ایران: دوره اسلامی*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۶). *معماری ایران (دوره اسلامی)*. تهران: انتشارات سمت.
- محرابی، سیدمحسن. (۱۳۸۲). *معماری سنتی ایران*. کاروان‌سراها، حمام‌ها، خانه‌ها در مسلخ معماری مدرن. *فردوسی*، ۲۰ و ۲۱: ۱۹-۱۴.
- محمد مرادی، اصغر و اخترکاوان، مهدی. (۱۳۸۷). *بررسی عمل‌کرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های تاریخی ایران*. *نشریه بین‌المللی مهندسی صنایع و مدیریت تولید*، ۱۹(۶): ۴۳-۳۵.
- مخلصی، محمدعلی. (۱۳۸۲). *تزئینات و آرایه حمام*. *کتاب ماه هنر*، (۵۷) و (۵۸): ۱۱۴-۱۰۶.

- ملایی توانی، علیرضا و غلام‌پور، میثم. (۱۳۹۳). حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه). *مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۶ (۲۱): ۱۴۸-۱۲۱.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۸۹). چستی منظر شهری. *مجله منظر*، ۲ (۹): ۳۰-۳۳.
- مهجور، فیروز. (۱۳۸۲). حمام در شهرهای ایرانی اسلامی. *کتاب ماه هنر*، (۵۷ و ۵۸): ۶۶-۶۰.
- ناصرالحکما، میرزا علی‌خان. (۱۳۸۷). *حفظ صحت. تصحیح ناصر رضایی‌پور و محسن عابدی*. تهران: انتشارات المعی.
- نظامی عروضی، علی. (۱۳۸۷). *کلیات چهار مقاله*. با تصحیح علامه محمد قزوینی. تهران: انتشارات جامی.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۴). *تاریخ اصفهان*. تهران: هما.
- یآوری، حسین. (۱۳۸۸). *سیری در هنر و معماری ایران*. تهران: انتشارات سیمای دانش.
- یزدان‌پرست لاریجانی، محمدحمید. (۱۳۸۷). *نامه ایران*. تهران: انتشارات اطلاعات.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). mm

نحوه ارجاع به این مقاله

باصولی، مهدی. (۱۳۹۷). نگاه منظرین به حمام عمومی، عناصر و کارکردهای آن. *مجله منظر*، ۱۰ (۴۵): ۴۳-۳۴.

DOI: 10.22034/manzar.2018.80489

URL: http://www.manzar-sj.com/article_80489.html

